

М. К. Чаеўская

кандыдат філалагічных навук,

дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства

Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта

ВІДЫ ІЕРАРХІЧНЫХ АДНОСІН ТЭРМІНАЛАГІЧНЫХ АДЗІНАК МЫТНАЙ СПРАВЫ

У тэрміназнаўстве паняцце *сістэмнасць* актыўна выкарыстоўваецца як для характарыстыкі асноўнай адзінкі спецыяльнай лексікі, так і для апісання структуры галіновай тэрміналогіі. Разважаючы пра сістэмнасць тэрміна, варта спаслацца на выказванне А. А. Рэфармацкага, які сцвярджаў, што тэрмін «павінен быць двойчы сістэмным: ён павінен як «слоўнае абазначэнне паняцця» адпавядаць сістэме паняццяў данай галіны навукі ці тэхналогіі, а як слова – тэрмін павінен адпавядаць сістэме мовы» (цыт. па: [3, с. 116]). Сістэмнасць жа спецыяльнай лексікі вельмі часта трактуецца як асноўнае сведчанне сфарміраванасці тэрміналогіі і магчымасці яе кваліфікацыі як тэрмінасістэмы.

Вывучэнне структурнай арганізацыі галіновых тэрміналогій дазволіла даследчыкам вылучыць асноўныя віды адносін паміж паняццямі, матываваць даныя адносіны лагічнымі сувязямі. Паводле заходнееўрапейскай традыцыі, якая абаяраецца на ідэі Е. Вюстэра, яго вучняў і паслядоўнікаў Венскай тэрміналагічнай школы, у працах С. В. Грынёва-Грыневіча, У. М. Лейчыка, А. В. Суперанскай, Н. У. Падольскай, С. Д. Шэлава і інш. разглядаюцца адносіны паміж паняццямі, якія забяспечваюць сістэмнасць тэрміналогіі. У. М. Лейчык, напрыклад, адзначае пашыранасць тэрмінасістэм, якім уласціва іерархічная структура. «<...> там, дзе шэраг відаў аб'ядноўваюцца ў род; там, дзе назвы частак падпарадкоўваюцца назвам цэлага; там, дзе ёсць сувязі па сумежнасці, утвараюцца тэрмінасістэмы – класіфікацыі іерархічнага тыпу» [1, с. 121]. Падаючы звязнасць як логіка-лінгвістычнаю прымету тэрмінасістэм, мовазнавец прыводзіць асноўныя адносіны (рода-відавныя адносіны, адносіны цэлага і частак і інш.) і заўважае, што працы Е. Вюстэра ўтрымліваюць больш поўны пералік сувязей. Іерархічныя адносіны ўключае ў вызначальныя і С. В. Грынёў-Грыневіч. На думку вучонага, у складзе разглядаемых актуальнымі з'яўляюцца рода-відавныя (гіпанімічныя) і партытыўныя адносіны.

У даследаванні «Общая терминология: Вопросы теории» аўтары (А. В. Суперанская, Н. У. Падольская, Н. У. Васільева) таксама падаюць іерархічнасць як перадумову сістэмнасці. Прычым іерархічнымі, як лічаць лінгвісты, могуць быць толькі лагічныя адносіны. Суперардынацыя, субардынацыя, каардынацыя, перасячэнне і дыяганальныя адносіны, апісаныя І. Кантам, базіруюцца на ўнутраных сувязях паміж асобнымі якасцямі і ўласцівасцямі. «Анталагічныя адносіны паміж паняццямі не іерархічныя. <...> Яны абапіраюцца на знешнія сувязі асобных прыкладаў, г.зн. на іх кантакты ў прасторы і ў часе Гэта можа быць паслядоўнасць, прычыннасць, паходжанне адных прадметаў ад другіх і г. д.» [3, с. 144].

Тэрміназнаўчыя працы ў пераважнай большасці ўтрымліваюць шмат агульнага ў разглядзе праблемы іерархічнасці тэрміналогій. Бясспрэчна, іерархічнымі лічацца лагічныя адносіны. Такі пункт гледжання прымае С. Д. Шэлаў, дапаўняючы традыцыйны пералік лагічных адносін азначэннямі: «вертыкальныя», «гарызантальныя», «дыяганальныя». Аднак ён не пагаджаецца з характарыстыкай партытыўных адносін («найважнейшага прадстаўніка анталагічных адносін» [5, с. 88]) як неіерархічных. С. Д. Шэлаў сцвярджае: «У іерархічныя адносіны ўключаюцца “вертыкальныя” відавныя і партытыўныя адносіны (г.зн. супер- і субардынацыя паняццяў), што можа быць даказана пры вывучэнні структурных уласцівасцей гэтых адносін...» [5, с. 89].

Такая канцэпцыя іерархічных адносін з дэталёвай класіфікацыяй відаў – магчымасць лагічна правільнага дзялення паняццяў па розных асновах. Вядома, неаднолькава пашыранымі з’яўляюцца пэўныя віды іерархічных адносін у тэрміналогіях, што абумоўлена спецыфікай структуры канкрэтнай галіны ведаў. Так, найбольш запатрабаваныя ў тэрміналогіі мытнай справы рода-відавныя адносіны. Тэрміны, звязаныя «вертыкальнымі» адносінамі, могуць утвараць ланцужкі: *абавязак па выплаце – абавязак па выплаце вывазных мытных пошлін; адзіная стаўка – адзіная стаўка мытных пошлін; дублікат – дублікат папярэдняга раішэння – дублікат папярэдняга раішэння аб класіфікацыі тавараў; затрыманне – затрыманне тавараў – затрыманне тавараў і дакументаў на іх; магчымасць – магчымасць ідэнтыфікацыі – магчымасць ідэнтыфікацыі замежных тавараў; нязменная якасць – нязменная якасць прадуктаў перапрацоўкі; парушэнне – парушэнне дагавора – парушэнне міжнароднага дагавора; прымяненне мер – прымяненне мер абароны ўнутранага рынку; сертыфікат – сертыфікат адпаведнасці – сертыфікат адпаведнасці тэхнічным рэгламентам ЕАЭС;*

спагнанне – спагнанне пошлін – спагнанне ўважных мытных пошлін; тэрмін – тэрмін выплаты – тэрмін выплаты ўважных мытных пошлін; уласнік крамы – уласнік крамы бяспошліннага гандлю.

Некаторыя тэрміны маюць агульныя семантычныя характарыстыкі, але ні адзін з іх не ўключае цалкам другі пры адносінах перасячэння. Менавіта такія лагічныя адносіны паміж паняццямі *менеджмент* і *кантролінг*, *ідэнтычныя* і *аднародныя тавары*. *Менеджмент* і *кантролінг*, напрыклад, параўнальна нядаўна ўведзеныя ва ўжытак, сталі запатрабаванымі ў многіх навуковых працах з прычыны актуальнасці новых падыходаў у сферы кіравання. Суаднесенаць са значэннем ‘кіраваць’ уласціва як паняццю *менеджмент*, так і паняццю *кантролінг*. У дапаможніках тлумачыцца, што агульны *мытны менеджмент* «вывучае прынцыпы і заканамернасці **кіравання** сацыяльна-эканамічнымі працэсамі (функцыі кіравання, кіраўніцкі цыкл, стратэгічнае кіраванне, матывацыю, лідарства)» [2, с. 30]. *Кантролінг* жа, хаця вельмі часта з-за некампетэнтнасці атаясамліваецца з кантролем, з’яўляецца «арыентаванай на доўгатэрміновае і эфектыўнае развіццё сістэмай інфармацыйна-аналітычнай, метадычнай і інструментальнай падтрымкі кіраўнікоў прадпрыемства па дасягненні пастаўленых мэт, якая забяспечвае рэалізацыю цыкла **кіравання** па ўсіх функцыянальных сферах і працэсах шляхам вымярэння рэсурсаў і вынікаў дзейнасці» [2, с. 289].

Супадзенне семантычных складаемых (*якасць, рэпутацыя на рынку, краіна паходжання, вытворца*) у азначэннях *ідэнтычных* і *аднародных тавараў* таксама дазваляе характарызаваць адносіны паміж названымі паняццямі як адносіны перасячэння. У слоўніку-даведніку па мытнай справе змешчаны дэфініцыі: «*ідэнтычныя тавары* – тавары аднолькавыя ва ўсіх адносінах з таварамі, якія ацэньваюцца (пры вызначэнні мытнай вартасці), у тым ліку па наступных прыметах: 1) фізічныя характарыстыкі; 2) **якасць і рэпутацыя на рынку**; 3) **краіна паходжання**; 4) **вытворца**. Нязначныя адрозненні ў знешнім выглядзе не могуць служыць падставай для адмовы ў разглядзе тавараў як ідэнтычных, калі ў астатнім такія тавары адпавядаюць выкладзеным патрабаванням» [4, с. 96]; «*аднародныя тавары* – у адпаведнасці з Законам Рэспублікі Беларусь “Аб Мытным тарыфе” гэтыя тавары, якія, хоць і не з’яўляюцца аднолькавымі, маюць падобныя характарыстыкі і складаюцца з падобных кампанентаў. Гэта дазваляе ім выконваць тыя самыя функцыі, што і таварам, якія ацэньваюцца, і быць камерцыйна ўзаемазамяняльнымі. Пры вызначэнні аднароднасці тавараў павінна ўлічвацца наяўнасць такіх прымет, як

якасць, наяўнасць таварнага знака і рэпутацыя на рынку, краіна паходжання, вытворца» [4, с. 172]. На аснове прыведзеных азначэнняў матываванай становіцца выснова аб лагічных адносінах персячэння паміж разглядаемымі паняццямі.

Дзяленне родавага паняцця паводле якой-небудзь адной прыметы вядзе да ўзнікнення паняццяў аднаго рода. Вылучаныя такім чынам паняцці і тэрміны ўступаюць у адносіны каардынацыі («гарызантальныя») (*адрас адпраўшчыка тавараў – адрас атрымальніка тавараў; баланс гандлёвы актыўны – баланс гандлёвы пасіўны; «зьялены» калідор – «чырвоны» калідор; квота імпартная – квота экспартная; ліцэнзаванне імпарту – ліцэнзаванне экспарту; месца адпраўлення – месца прыбыцця; мытны склад адкрытага тыпу – мытны склад закрытага тыпу; мэта ўвозу – мэта вывазу; прамыя выдаткі – ускосныя выдаткі; увоз прадуктаў перапрацоўкі – вываз прадуктаў перапрацоўкі*).

Паняцці і тэрміны аднаго рода, адносіны паміж якімі не могуць быць кваліфікаваны ні як «вертыкальныя», ні як «гарызантальныя», разглядаюцца як «дыяганальныя». Напрыклад, «дыяганальныя» адносіны ахопліваюць наступныя тэрміны: *прыняцце дакументаў – прыняцце мер; рахунак плацельшчыка – рахунак-фактура; сертыфікат аб паходжанні тавару – сертыфікат адпаведнасці; тарыф забаронны – тарыф ільготны; тэрмін выплаты – тэрмін дастаўкі; тэхналогія вырабу прадуктаў – тэхналогія мытнага кантролю; факт аварыі – факт страты*.

Аналіз адносін паміж паняццямі і тэрмінамі мытнай справы дазваляе зрабіць выснову аб прыярытэце «вертыкальных». У выпадку пашыранасці выключна такіх адносін тэрміналагічная сістэма трактуецца як монаіерархічная. Прысутнасць жа «гарызантальных» і «дыяганальных» робіць матываваным вывад аб полііерархічнасці. Разам з тым варта дадаць, што даны пералік сувязей няпоўны. Неабходна ўключыць яшчэ і анталагічныя адносіны.

У складзе анталагічных адносін звычайна ў першую чаргу ўзгадваюць партытыўныя, каторыя, як лічыць С. Д. Шэлаў, у большасці «аналагічныя рода-відавым: яны таксама могуць утвараць “вертыкальную” супер- і субкаардынацыю, партытыўнае перасячэнне, “гарызантальную” каардынацыю і “дыяганальныя” адносіны» [5, с. 88], могуць уключаць адносіны сумежнасці і адносіны іншых тыпаў. Аднак дамінуючымі партытыўнымі з’яўляюцца адносіны цэлага і часткі. Пашыранасць адносін такога тыпу пацвярджаюць шматлікія прыклады з Гарманізаванай сістэмы апісання і кадзіравання тавараў: *легкавы аўтамабіль –*

аккумулятар; гітара – струны; гадзіннік наручны – корпус з каштоўных металаў; ключ гаечны ручны – галоўка для гаечнага ключа зменная; лыжы – мацаванне для лыж; маторны транспартны сродак – кабіна; матацыкл – калодка; нож з нефіксаваным лязом – лязо; піла – палатно для ланцуговай пілы. Адносіны часткі і цэлага, праілюстраваныя парнымі прыкладамі, па сутнасці могуць мець іншую інтэрпрэтацыю, у выглядзе лесвіцы. Вялікая колькасць назваў частак дазваляе паказаць іх ў выглядзе сыходнай лесвіцы, калі адзінкі ідуць ад назвы цэлага да назваў частак. Пры адваротным парадку размяшчэння атрымліваецца ўзыходная лесвіца.

Такім чынам, магчымасць уключэння тэрмінаў мытнай справы ў самыя розныя паняційныя кантэксты і магчымасць падпарадкавання іх розным паняццям абумоўлена лагічнымі адносінамі суперардынацыі, субардынацыі, каардынацыі, перасячэння і дыяганальнымі адносінамі. У сукупнасці з партытыўнымі адносінамі яны забяспечваюць сістэмную арганізацыю адзінак спецыяльнай лексікі. Паколькі рода-відавая і партытыўная сістэмы паняццяў аб'яднаны, то відавочнай становіцца аднесенасць тэрміналогіі мытнай справы да змешанай іерархічнай сістэмы.

Літаратура

1. Лейчик, В. М. Терминоведение : предмет, методы, структура / В. М. Лейчик. – Изд. стереотип. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2014. – 264 с.
2. Макрусев, В. В. Таможенный менеджмент : учебник / В. В. Макрусев. – СПб. : ИЦ «Интермедия», 2015. – 384 с.
3. Суперанская, А. В. Общая терминология. Вопросы теории / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. – Изд. 3-е. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 248 с.
4. Таможенное дело. Словарь-справочник / Науч. ред. А. Н. Сиротский. – Минск : РУП «Белтаможсервис», 2004. – 386 с.
5. Шелов, С. Д. Определение терминов и понятийная структура терминологии / С. Д. Шелов. – СПб. : Изд-во СПб. гос. ун-та, 1998. – 234 с.